

Yüz Yıllık Perspektifte Van Kenti İmar Planlama Çalışmaları

Şahabettin ÖZTÜRK¹, Mustafa YEĞİN² *

Öz

Ülkemizin en doğusunda yer alan Van İli, bölgede özgün mimari ve coğrafi karakteristik özelliklere sahiptir. Van İlinin kentsel mimari oluşumu ve gelişimi XX. yüzyılın başlarına kadar Eski Van Şehri'nde meydana gelmiştir. Eski Van Şehri'ndeki mimari yapılar, 1918 yılında Rus ve Ermenilerin bölgeden çekilmeleri sırasında tamamen yakılıp yıkılmıştır. Bu tarihten sonra mimari yapılaşma günümüz Van kentinde devam etmiştir. Kentin imar planı, ilk olarak 1925 yılında yapılmış daha sonra 1945, 1970, 1985, 1996 ve 2014 yıllarındaki planları ile günümüz Van Şehri'nin İmar Planı oluşmuştur.

2011 yılında Van da oluşan iki deprem sonucunda kentin eksik olan sosyal donatılarının ve kentsel mekânlarının planlanması, yeniden hazırlanan imar planı ile düzenlenmiştir. Yeni hazırlanan imar planı ile büyüyen ve gelişen günümüz Van Şehri, güneyde Edremit'te, doğuda Erek Dağı eteklerine ve kuzeyde ise Kalecik bölgelerine kadar planlama kapsamı içerisinde değerlendirilmiştir. 2012 yılında Van Büyükşehir Belediyesi kurularak anakent düzeyine çekilen planlama kararları ve stratejileri kentin gelişimini ve dönüşümünü hızlandırmıştır. Van kenti, son yüzyıl içinde çeşitli zorunlu sebeplerden dolayı dört kez yerleşim alanı değişikliği yapılmıştır. Çalışmada Van şehrinde gerçekleşen alan değişiklikleri planlama kararları ve süreçleri ele alınarak geçmişten günümüze değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Eski Van Şehri, Kentsel Dönüşüm, Mekânsal Dönüşüm, Planlama Stratejileri, İmar Planı.

Urban Planning Studies for the City of Van in a Centennial Perspective

Abstract

Located in the most eastern part of Turkey, Van Province has unique architectural and geographical characteristics in the region. The urban architecture formation and development of Van Province took place in the Old Town of Van until the early part of the XX century. The architectural structures in the Old City of Van were completely burnt down and destroyed in 1918 during the withdrawal of the Russians and Armenians from the region. Since then, architectural construction has continued in the modern city of Van. The city's zoning plan was first made in 1925, and then, with the plans in 1945, 1970, 1985, 1996 and 2014, the Urban Development Plan of today's Van City was formed.

As a result of the two earthquakes that occurred in Van in 2011, the planning of the missing social facilities and urban spaces of the city was regulated by the reconstructed zoning plan. The city of Van, which has grown and developed with the newly prepared

¹Yüzüncü Yıl Üniversitesi Mimarlık ve Tasarım Fakültesi Mimarlık Bölümü,

²Çukurova Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü,

* İlgili yazar/Corresponding author: myegin@cu.edu.tr

zoning plan, has been evaluated within the scope of planning, from Edremit in the south, to the hillside of Erek Mountain in the east and Kalecik regions in the north. Planning decisions and strategies taken to the metropolitan level by establishing the Van Metropolitan Municipality in 2012 accelerated the development and transformation of the city. The city of Van has changed its settlement area four times in the last century due to various compulsory reasons. In the study, the area changes that took place in the city of Van were evaluated from the past to the present by considering the planning decisions and processes.

Keywords: The Old Town of Van, Urban Transformation, Spatial Transformation, Planning Strategies, Zoning Plan, Urban Planning.

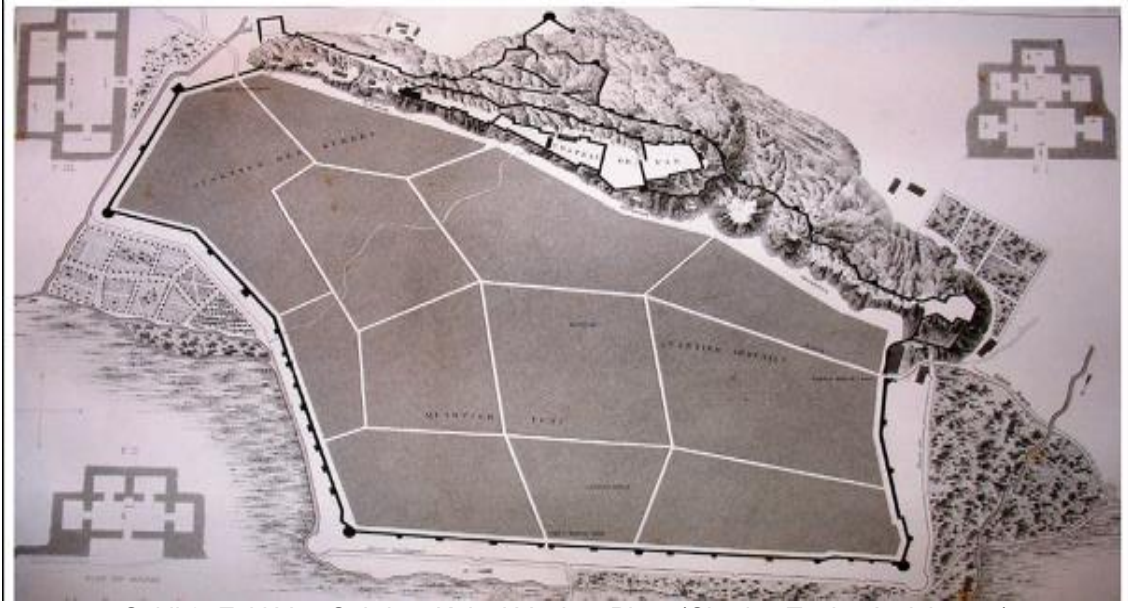
1.GİRİŞ

Ülkemizin en doğusunda, en yüksek rakımda, güneş ışığından en fazla yararlanan ve bölgede en fazla nüfusun yer aldığı Van İli, bölgede kendine has mimari ve coğrafik karakteristik özelliklere sahiptir. Van Gölü'nün doğu kıyı şeridi ile Erek Dağı arasındaki yaklaşık 25 km'lik alan üzerine kurulan Van kenti, gölden 1646 kotu ile başlayıp Erek Dağı eteklerinde 1900 kotu ile sonuçlanmaktadır. Bölgenin coğrafyası ve iklimi kentin mimarisinin oluşmasında önemli bir rol oynar. Bu coğrafyada yer alan Van kenti bir mimar veya şehir planlayıcısı tarafından dantel gibi işlemeye müsait bir konumdadır.

Şekil 1: 1918 öncesi Eski Van Şehri Genel Görünüşü (Anonim)

Van İlinin kentsel mimari oluşumu ve gelişimi Van Kalesi'nin hemen güneyinde yer alan Eski Van Şehri'nde 1918 yılına kadar devam etmiştir. 1918 yılından sonra günümüz Van şehrinde önceden bağ evleri olarak inşa edilen Anonim Mimari yapılara gruplar halinde yeni konutlar ilave edilmiştir. Bir ve iki katlı olarak inşa edilen mimari yapılar, düz damlı ve kerpiç malzeme ile bitişik nizamda inşa edilmiştir. Eski Van Şehri içindeki her türden mimari yapılar, Rus ve Ermenilerin bölgeden çekilmeleri sırasında tamamen yıkılmıştır (Süleyman Sabri Paşa, 1960, s. 99; Akşener, 1996, s. 14,15; Öztürk, 2015, s. 23-33; Öztürk, 2004, 52-54; Köker, 2005, 352-354), (Şekil 1,2).

Şekil 2: Eski Van Şehri ve Kalesi Vaziyet Planı (Charles Texier Arşivi-1852)

Kentin mimarisi günümüz Van şehrinin çeşitli mahallelerinde arazinin genişliğinden dolayı ayırık mimari nizamda inşa edilmiştir. Son yüzyıl içerisinde Van kenti, yerleşimi çeşitli zorunlu sebeplerden dolayı genişleyerek dört kez değişmiştir. Bunlar;

1. 1918 Yılına Kadar Devam Eden Eski Van Şehri
2. 1918-1985 Yılları Arası Günümüz Van Şehri
3. 1985-2011 Yılları Arası Günümüz Van Şehri
4. 2011 Yılı Sonrası Günümüz Van Şehri

1.1 . 1918 Yılına Kadar Devam Eden Eski Van Şehri

Tarihi Van Kalesi'nin hemen güneyinde yer alan Eski Van Şehri'nde yerleşim, eski çağlardan 1915 yılına kadar kesintisiz bir şekilde devam etmiştir. Van Kalesi'nin güneyinde yer alan yaklaşık 365.000 m² lik alandan oluşan Eski Van Şehri'nin Urartular döneminde ne şekilde kullanıldığına dair tarihi belge ve herhangi bir iz bulunmamaktadır.

Ancak Van Kalesi'nin konumu ve üzerinde yer alan Urartu mezar ve diğer mimari yapıları dikkate alındığında eski şehrin bulunduğu alanın sivil yapılaşma için kullanıldığı düşünülmektedir. Şehrin doğu, güney ve batısı surlarla kuzeyi ise Van Kalesi ile çevrelenmiştir. Şehir surları 5.30 m. kalınlığında, yüksekliği ise yaklaşık 11.00 m. dir. Surların, doğusu 650.00 m., batısı 900.00 m., güneyi ise 890.00 m. uzunluğunda çift sıra ortası su dolu hendekle inşa edilmiştir (Öztürk, 2001, s. 32).

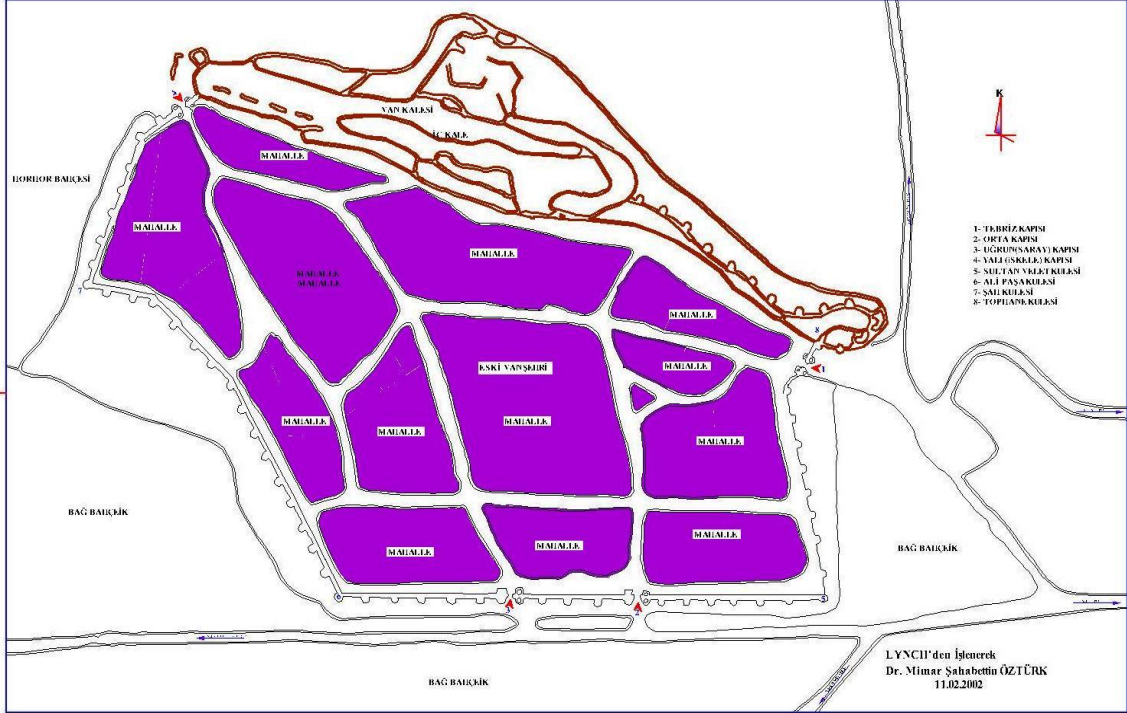

Şekil 3: Eski Van Şehri ve Kalesi (Kala-i Sengi Van Topkapı Saray Arşivi)

Belli aralıklarla dışa taşkın 70 adet kule ile şehir surları desteklenmiştir. Bu kulelerden bazıları; Sultan Velet Kulesi, Şah Kulesi, Tophane Kulesi, Ali Paşa Kulesi'dir. Şehrin girişi surlardan açılan dört kapı ile sağlanmaktadır. Bunlardan biri doğu surlarının kuzey köşesinde Tebriz Kapısı, diğeri batı surlarının kuzey köşesinde yer alan Yalı (*iskele*) Kapısı, diğeri ikisi ise güney surlarının üzerinde yer alan Orta Kapı (*Yeni Kapı*) ile Saray (*Uğrun*) Kapısı'dır (Şekil 3,4).

Surların hangi tarihte ve kim tarafından inşa edildiği kesin olarak bilinmemekle birlikte bazı tarihi kaynaklarda ilk kez, Akkoyunlular döneminde yörede (bat) adı verilen topraktan yapıldığı belirtilir. Eski Van Şehri, topoğrafik olarak az eğimli bir yapıya sahiptir. Arazinin eşyükselti eğrileri kuzeyden bir uçurum gibi aşağıya doğru inen kayalıkların dibinden, önce doğu-batı yönüne, sonra güneye, kuzeye ve tekrar güneye doğru kıvrılıp genişleyerek devam eder (Öztürk, 2001, s. 34).

Şekil 4: Eski Van Şehri ve Kalesi Vaziyet Planı (Lynch 'den İşlenerek Ş. Öztürk)

Şehirde Türklerle Ermeniler yan yana, iyi komşuluk ilişkisi içinde yüz yıllarca birlikte kardeşçe yaşamışlardır. Şehrin doğu bölgesinde Ermeniler, kuzeybatı köşesinde Kürtler, orta kısımlarında ise Türkler ağırlıklı olarak yaşamışlardır (Şekil 4,5), (Günel, 1993, 41-48). Şehir arazisinin sınırlı olmasından dolayı konutların tümü bitişik nizamda, iki katlı, kerpiç malzemeden ve düz toprak damlı inşa edilmiştir (Süleyman Sabri Paşa, 1960, s. 14,15).

Şekil 5: Eski Van Şehri Genel Görünüşü (Vruyr Arşivi, 1916)

Şehir içindeki evler belli bir bölgede gruplaşmamış, her türden sivil ve dini mimari ile iç içe homojen olmayan bir şekilde şehir içine dağılmıştır. Bu yapılanma içinde Müslüman

ve Ermeni evlerinin dış cepheleri arasında hiçbir fark görülmemektedir (Akşener, 1996, s. 14,15). Şehirde her türden mimari yapının uyumlu bir şekilde geliştiği fotoğraf ve gravürlerden anlaşılmaktadır (Öztürk, 2004, s. 52-54).

Şekil 6: Eski Van Şehri Genel Görünüşü (W. Bachman Arşivi, 1909)

Orlando Carlo Calumeno Koleksiyonu kartpostallardan 1914'lü yıllarda sur içerisindeki eski şehrin ibadethaneleriyle, resmi binalarıyla, evleri ve bahçeleriyle bakımlı ve düzenli bir şekilde ayakta olduğu anlaşılmaktadır (Köker, 2005, s. 352-354). 1655 yılının ortalarında bölgeyi gezen Evliya Çelebi, şehrin 10 mahallesinin olduğunu, bunun üç mahallesinde Ermeni halkın, diğer mahallerinde ise Müslüman halkın oturduğunu anlatmıştır (Evliya Çelebi, 1993, 1215-1235; Öztürk, 2015, s. 25-33), (Şekil 5,6).

Bu mahallelerden bazıları; Paşa Mah., Horhor Mah., Ulu Cami Mah., Soluk Mah., İskele (Yalı) Mah., Orta Kapı Mah. ve Tebriz Kapı Mahallesi'dir. Şehirde iki katlı düz toprak damlı kâgir (kerpiç ve yonu taş, kireç ve cibis harcı) malzemedен inşa edilen toplam 8.800 ev bulunduğu, kalede ise 300 kadar yeniçeri, topçu ve cebecilere ait evlerin olduğu belirtilmiştir (Çelebi, 1993, s. 554,555).

Şekil 7: Yıkılan Eski Van Şehir Genel Görünümü (Alman Ark. Ent. Arşivi)

Van Kalesi'nin üst kısmında yer alan İç kaledeki sivil, dini ve askeri mimari yapılarının büyük bir bölümü geleneksel mimari özellikte inşa edildiğini ve özellikle evlerin düz toprak damlı kerpiçten yapılmış, çoğunun iki katlı olduğunu bilinmektedir (Pehlivanlı, 1997, s. 85-100), (Şekil 8,9).

Şekil 8: Van Kalesi ve Eski Van Şehri Genel Görünüşü (Vantam Arşivi)

Şehrin nüfusunun büyük bir bölümünü Müslümanlar oluşturmakla birlikte yıllara bağlı olarak nüfusun sürekli değiştiği çeşitli kaynaklarda görülmektedir. 1805 yılında Napolyon'un elçisi Amedee Jaubert şehir nüfusunun, 15.000-20.000, (Jurbert, 1821, s. 138). 1828 yılında Fransız Asya Cemiyeti arkeologu olarak bölgede görev yapan Edward Freiderik Schultz, 10.000-12.000, (Schultz, 1840, s. 141), 1835 yılında İngiliz Konsolosu I. Brant, 35.000, (Brant, 1840, s. 403), 1839 yılında Charles Texier, 50.000, (Texier, 1852, s. 18), 1868 yılında A.H. Layard, 12.000-15.000,(Layard, 1854, s. 389), 1886 tarihli Osmanlı istatistiklerinde 51.149,(Shaw-Shaw, 1997, s. 2001), 1898 yılında H. F. B. Lynch, 30.000,(Lynch, 1901, s. 79), 1315 (1899) tarihli Van Vilayet Salnamesi'nde, 63.698,(Van Vilayet Salnamesi, 1995, s. 107) , I. Genel Müfettişlik Bölgesi raporunda ise şehrin nüfusunun toplam 40.000 olduğu belirtilmiştir (Karafekioğlu, 1939, s. 275) . Ancak

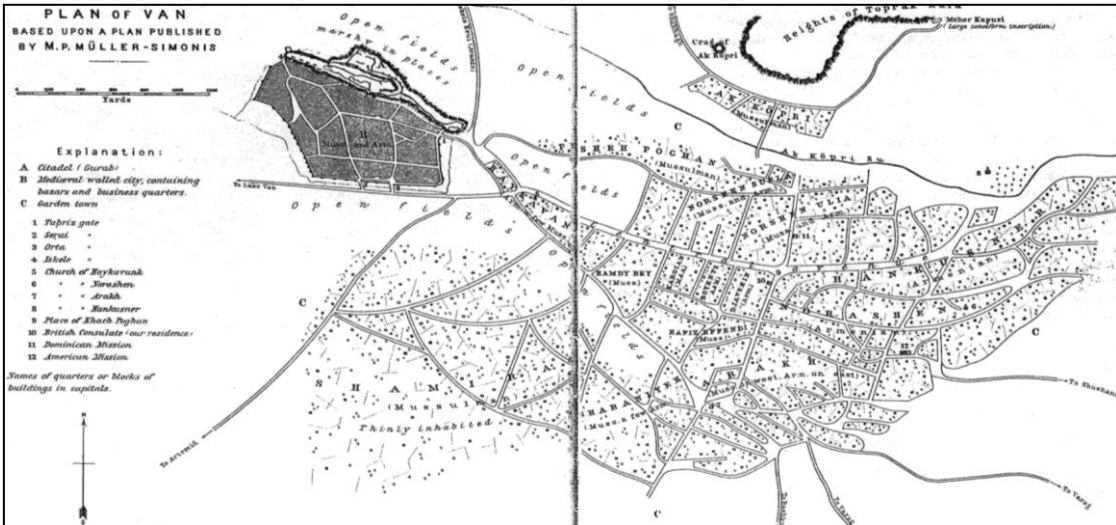
birbiri arasında farklılık gösteren söz konusu nüfus yapısının, şehrin merkezi mi yoksa vilayetin tamamını mı kapsadığı belli değildir. Osmanlı kaynaklarında 1911-12 yıllarında Van Vilayetine nüfusu 313.322 Müslüman, 130.500 Hıristiyan (Ermeni), 62.400 de Süryanilerden oluşmaktadır (Hovannisian, 2016, s. 203).

Şekil 9: Eski Van Şehri ve Kalesi Mimari Yapılar Vaziyet Planı (Ş. Öztürk)

Dominik ve Fransız misyonları ile Rus, İran, İngiliz ve Amerika Birleşik Devletleri'nin konsoloslukları, sur dışındaki "Bağlar" diye bilinen bölgede bulunurdu. XVIII. ve XIX. yüzyıllar arasında bölgeyi gezen yerli ve yabancı gezgin ve çeşitli bilim adamlarının eserlerinde, çizdikleri haritalar gravürler, fotoğraflar ve Osmanlı Saray albümündeki belgeler şehrin fiziksel özellikleri ve sokak yapısı hakkında bilgi vermektedir (Akşener, 2010, s. 39-40; Kevorkiam, Paboudjran, 1913, s. 517-519).

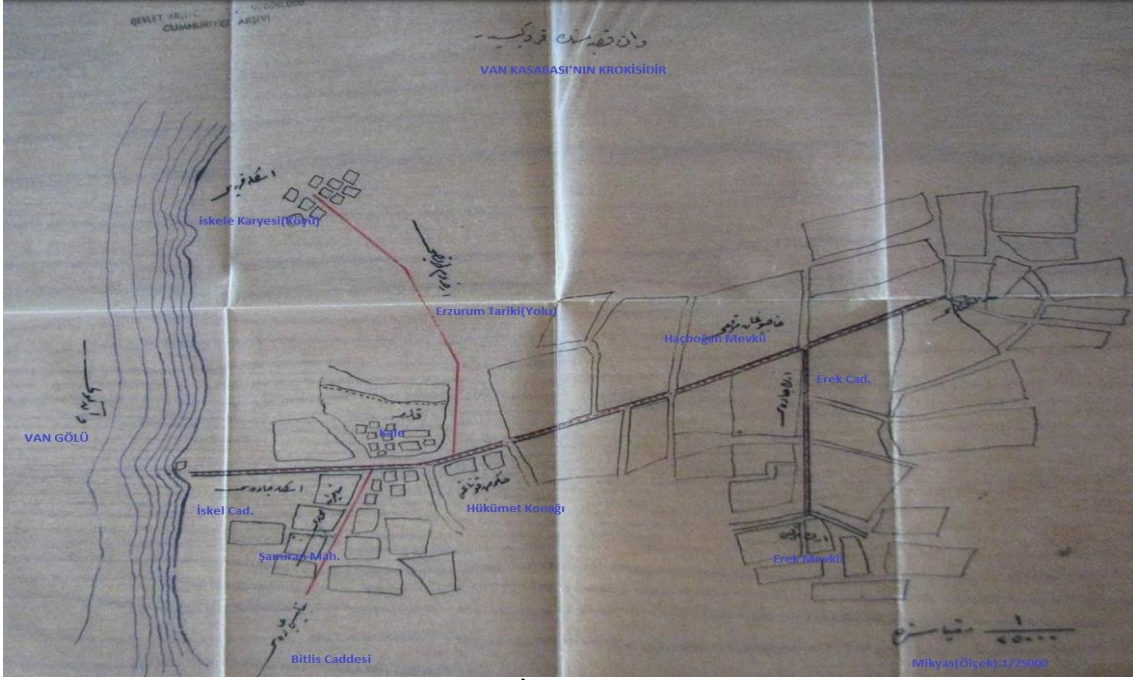
1914'de I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Van bölgesi 1915'de Rus ve Ermeniler tarafından işgal edilir. Şehir üç yıl boyunca işgal altında kalır. Rusya'da 1917 yılında meydana gelen Bolşevik Devrimi'nin ardından Rus ve Ermeniler bölgeden 1918'de çekilirken Eski ve yeni Van şehrinde bulunan mimari yapıların büyük bir bölümünü yakılıp yıkılmışlardır (Şekil 10,11).

Şekil 10: Eski Van Şehri ve Günümüz Van Şehri Planı (Lynch Arşiv, 1901)

Şekil 12: Van Şehri İmar Planı (Başbakanlık Arşivi 1925)

Akköprü Çayı'nın her iki yakasında yer alan mahalleler, Hemvenk Mahallesi'nin doğu ve güneydoğusunda bulunan Hamdi Bey, Hafız Efendi ve Şabaniye Mahallelerine ise Müslümanlar yerleşmiştir. Şehrin güneydoğusunda bulunan Ereğ Mahallesi'nin batısına Müslümanlar, doğusuna Hıristiyan yerleşmiştir (Günel, 1993, s. 46-48). Günümüz Van şehrindeki geleneksel yapıların çoğu onarılarak bir kısmı günümüze kadar ulaşmışken, Eski Van Şehri içindeki mimari yapıların yıkıntıları bile günümüzde mevcut değildir (Karabekir, 2009, s. 33-39). Van kenti, 1918 yılından sonraki gelişmelere bağlı olarak doğuda Yenimahalle, kuzeyde Akköprü Mahallesi, güneyde Şamranaltı Mahallesi, batıda ise İskele ve Selimbey Mahalleleri ile sınırlı bir alanda yerleşmiştir. Şehri ikinci imar planı 1945 yılında şehir plancısı Asım Kömürcüoğlu tarafından hazırlanmıştır (Kömürcüoğlu, 1945, s. 27-29), (Şekil 10-12).

1945 yılında hazırlanan İmar Planı, 1925 yılında hazırlanan imar Planı temel alınarak planını ana aksını oluşturan İskele Caddesi'ni yaklaşık ortada kuzey-güney istikametinde kesen tarihi İpek Yolu ve İskele Caddesi'nin en doğusunda yer alan Beşyol mevkii güneye doğru planlanan Cumhuriyet Caddesi ile tamamlanmıştır. Oluşan bu üç ana aksı dört yönde oluşan ara tali yollar ile şerir planı oluşturulmuştur. Ayrıca Eski Van Şehri ile Beşyol mevkii ile birleştiren Sıhke Caddesi geliştirilmiştir (Şekil 12).

Şekil 13: Van Şehri İmar Planı (Van Bel. Arşivi, 1945)

10 Eylül 1941 tarihinde Van ve çevresinde 7.0 büyüklüğünde meydana gelen depremde, geleneksel yapıların büyük bölümü hasar görerek yıkılmıştır. Bu yapıların bir kısmı halk tarafından eski geleneksel yapı teknikleri kullanılarak tekrar onarılarak yeniden kullanılmıştır. Ancak özellikle devlet tarafından vatandaşlara yardım amaçlı inşa edilen evlerin plan ve cephe tipolojisi geleneksel sivil konut mimarisinden farklı olarak inşa edilmiştir.

Ayrık nizamda inşa edilen bu evler tek katlı kısmi veya tam bodrum katlı, düz toprak dam üzeri kırma çatılı olarak inşa edilerek yeni bir mimari geleneği ortaya çıkarmıştır. Bu tür evlere sokak ya da caddeden avlu veya hayat ile geçilir. Evin zemin katına zemin kotundan yaklaşık bir ya da bir buçuk metre yüksekte bir antre yardımıyla geçilir. Ekrem Güngören Evi, Hilmi Erez Evi, Hasan- Hüseyin Konağı, Mahmut Erez Evi, Nazan Yurdakul Evi, Bahattin Öztürk Evi vb. örnek yapılar sayılabilir. Bu evlerin hayat veya bahçesinde bir adet ahşaptan küçük baraka yapıları inşa edilmiştir. Bu tür baraka yapıları depremden korunmak amacıyla yapılan küçük portatif ahşap yapılarıdır (Öztürk, 2018, s. 30-45).

Kentin merkezi Cumhuriyetin ilk yıllarında Cumhuriyet Caddesi merkez olmak üzere geleneksel mimari özelliklere yeni yapılar inşa edilerek devam etmiştir. Çok sayıda pazar alanı, han, çarşı, dükkân vb. yapılar inşa edilerek kentte geleneksel mimarinin devamı sağlanmıştır (Öztürk, 2018, s. 71-99). 1960 yılına kadar günümüz Van şehrinin her türlü su ihtiyacının tamamını 37 adet yer altı su kanalları ile karşılanmıştır. 1980 yılından sonra ise Van şehrinin su ihtiyacının yarısını sağlayan kehrizler son 30 yıllık yoğun alt yapı çalışmalarında (yol, su, kanalizasyon, telefon vb.) yok olmuştur (Öztürk, 2002, s. 148-158).

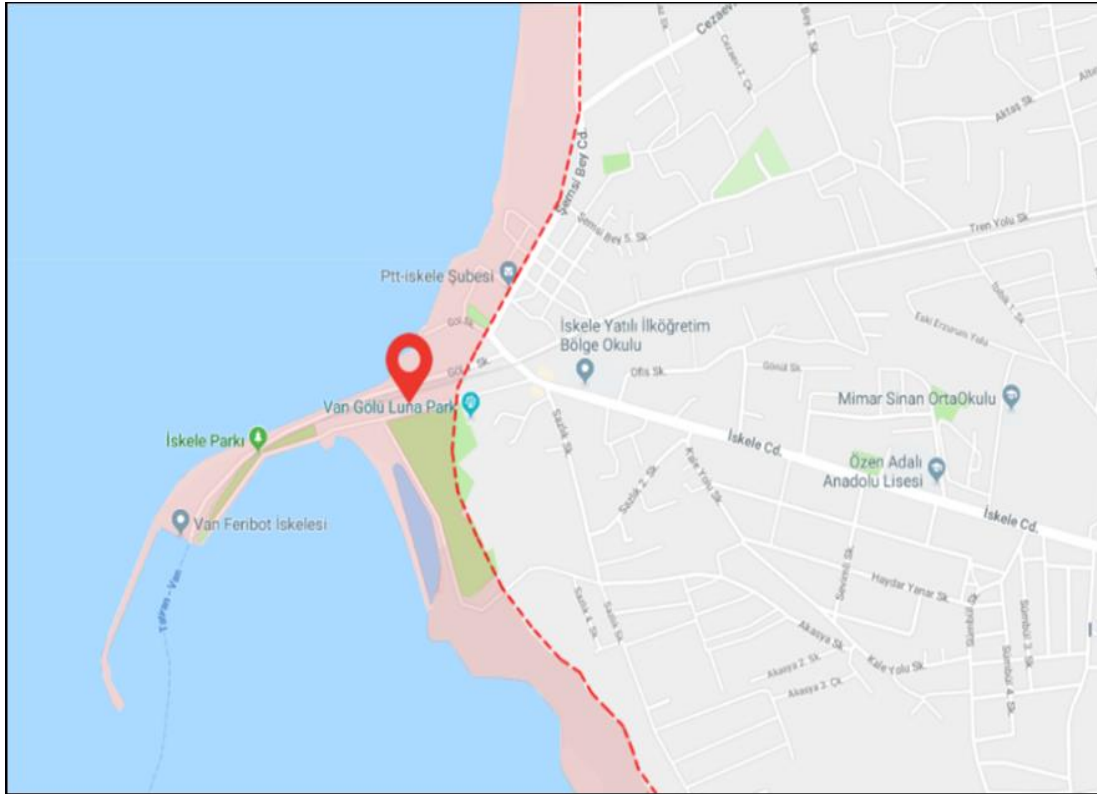

Şekil 15: 2011 Van Şehri Genel Haritası (Ş. Öztürk)

Bu yıllar arasında yaklaşık 3,5 milyon insan kırsal alanlardan şehir merkezlerine göç etmek zorunda kalmıştır (Mimarlar Odası, 1998, s. 5). Göçe maruz kalan halktan imkânı olanlar büyük kentlere (İstanbul, İzmir, Ankara Antalya, Mersin, Bursa, Adana), bu imkâna sahip olmayanlar ise göç yükünü taşımayacak olan Van, Batman ve Diyarbakır illerine göç etmek zorunda kalmıştır.

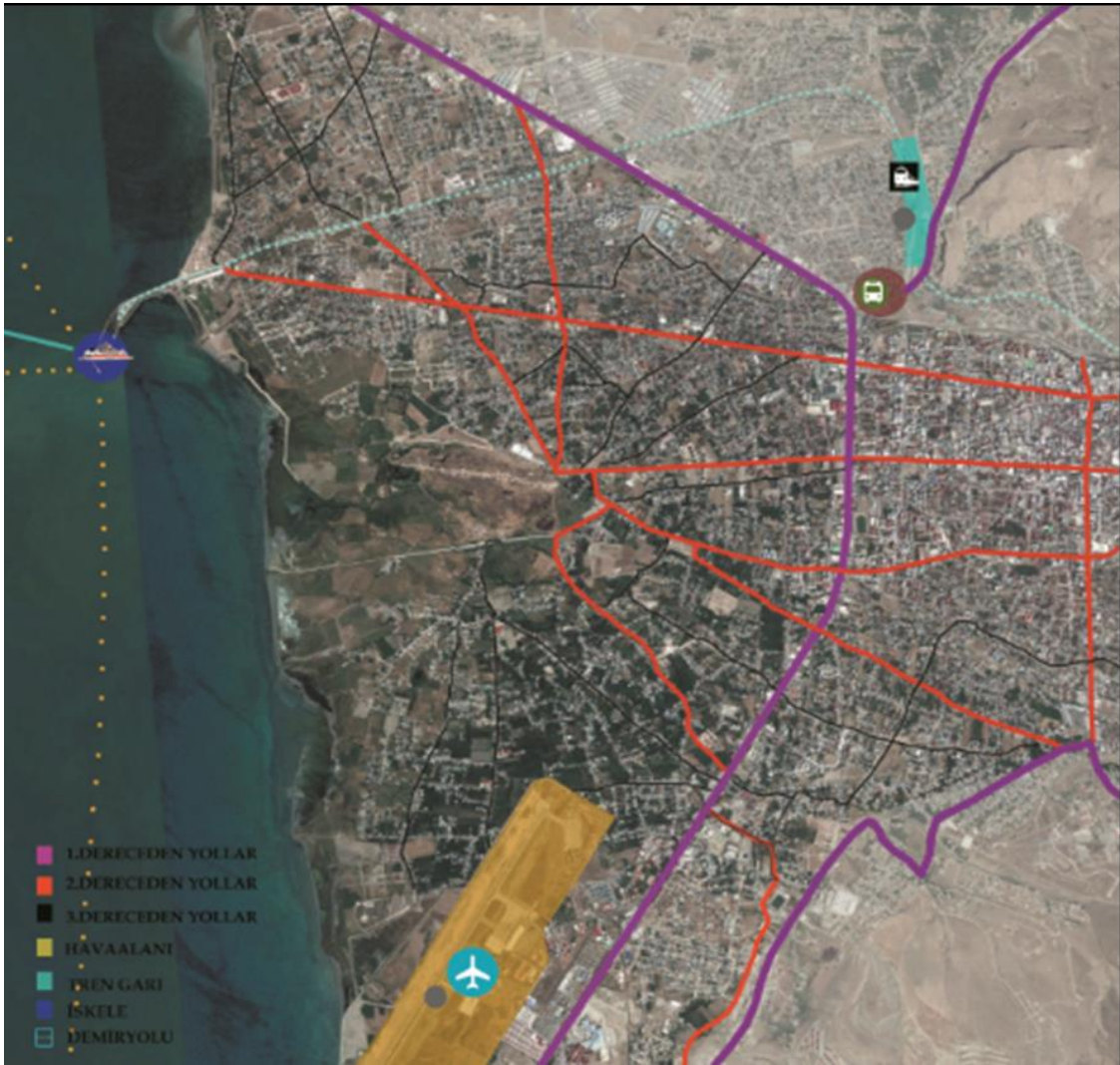

Şekil 16: Van Şehri İskele Mahallesi Haritası (Googleearth, 2017)

Bu durumun doğal sonucu olarak güvensiz, sağlıksız barınaklarda yaşamak zorunda kalan insanların işsizlik, eğitim ve sağlık sorunları ortaya çıkmıştır. Göçmenlerin istihdam ve diğer yaşama olanakları sağlanmadığından kendi barınaklarını imara kapalı alanlarda, taşkın dere yataklarında, park alanlarında düşük kaliteli malzemeler kullanarak her türlü alt yapı hizmetleri olmaksızın kendileri inşa etmişlerdir (Şekil 10). Böylece kent merkezinde başta Hacıbekir, Yünlük, Süphan, İstasyon, Altıntepe, Akköprü, Şabaniye, İskele, Karşıyaka Mahallelerinde yaklaşık 30.000 ruhsatsız ve imara aykırı yapı tespit edilmiştir (Mimarlar Odası, 1996, s. 9), (Şekil 15,16).

Van şehrinin batısında yer alan Van Gölü kıyısında 1960'lı yıllardan oluşmaya başlanan İskele Mahallesi 1994 yıllardaki göl seviyesini yükselmesi sonucu yapılan incelemeler ile 08.06.1995 tarihi bakanlar kurulu kararı ile 1655 kodu altında kalan alan "afete maruz bölge" olarak kararlaştırılmıştır (Gümüş, 2020, s. 31-55).

Şekil 17: Van Şehri İskele Mahallesi Haritası (Googleearth, 2017)

Yapılan tarihi araştırmalar ile Van Gölü'ndeki su kodu yüksekliği yıllara bağlı olarak değişik dönemlerde artışlar gözlenmiştir. Van Gölü su seviyesi normalinden yüksek seviyeye 1740, 1810, 1850, 1875, 1880, 1944, 1969 ve en son 1995 yıllarında ulaşmıştır. 1994 yılındaki Van Gölü su kodunun yükselmesine bağlı olarak İskele Mahallesi'ndeki ulaşım ağına içerisinde kalan demir yolu feribot taşımacılığını ile kara ulaşımını olumsuz etkilemiştir. Van Gölü su seviyesinin yükselmesine bağlı olarak merkez mahalle olan

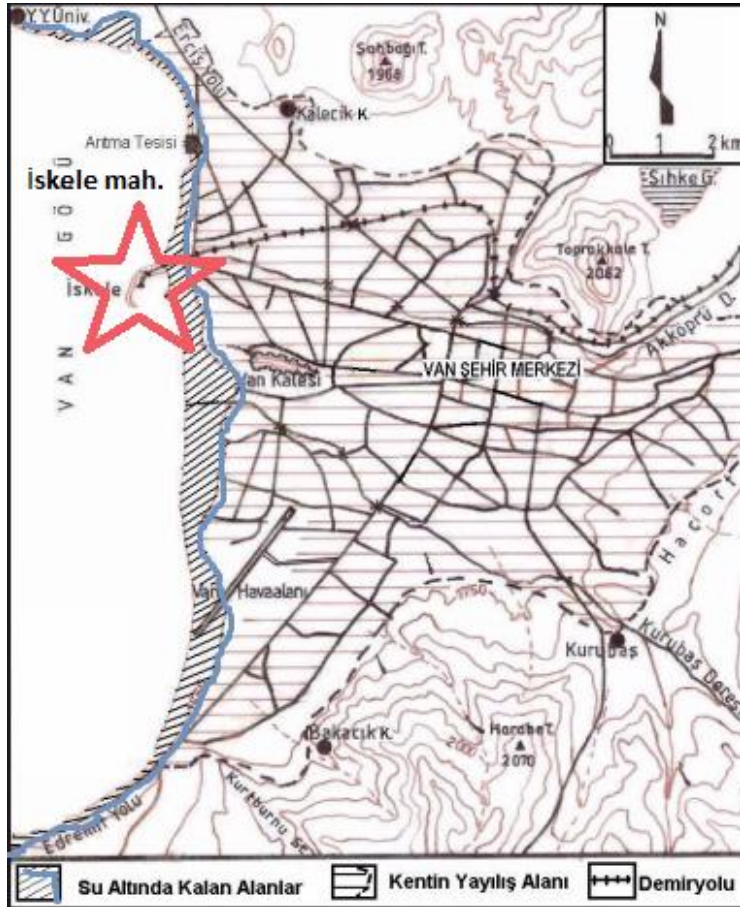

İskele Mahallesi'nde birçok alanda etkili olmuştur. Sahil kısmına yakın yerlerde bulunan birçok konut, ticaret ve kamu alanı zarar görmüş ve normal hayat sekteye uğramıştır (Gümüş, 2020, s. 50-68).

Bölgede bulunan demir yolu işletmesine ait tren yolu da taşkında oldukça zarar görmüş ve dolgu ile doldurularak yaklaşık bir metre yükseltilmiştir. İskele Mahallesi'nde 1655 kodu altında kalan 303 adet konut ve 25 adet iş yeri ve birçok kamu kuruluşu (Polis okulu, Yavuz selim İlköğretim Okulu, İskele Yatılı İlköğretim Bölge Okulu vb.) tahliye edilmek zorunda kalmıştır (Gümüş, 2020, s. 45-68). Afete uğramış konutlar için İpekyolu-Erciş Yolu üzerinde yeni konut alanları inşa edilmiştir (Şekil 17-20).

Şekil 18,19: Sular Altında Kalan İskele Demir Yolu Genel Görünüşleri (Türkelli Arşivi, 1995)

Şekil 20: İskele Mahallesi Sular Altında Kalan Alanlar Haritası (Anonim)

Van Gölü'nde 1994-95 yıllarındaki su seviyesinin yükselmesi ile göl çevresinde bulunan karayolları ve hava alanı pisti de sular altında kalmıştır. Aynı zaman da Tatvan-Van feribot iskeleleri ve buralara bağlanan demir yolu da sular altında kalmış ve büyük hasar görmüştür (Şekil 17-21).

Şekil 21: İskele Mahallesi Sular Altında Kalan Konutlar Görünüşü (Türkelli Arşivi, 1995)

Van şehri mevcut İmar Planı uygulaması 1996 yılına kadar devam etmiştir. 1996 yılında yeniden hazırlanan imar planının % 100'ü ise tadilat yapılarak çarpık ve ruhsatsız yapılaşmanın önünü açmıştır. Yapılan imar tadilatlarının tamamı kat artırımı veya alanın daha fazla kullanılmasına yönelik yapılmıştır. Van'ın imar sorunlarına çözüm arama isteği üzerine Mimarlar Odası Ankara Şubesi Van Temsilciliği tarafından Van Projesi hazırlanmıştır (Şekil 22).

Bu proje 1996 yılında Van Valiliği, Van Belediyesi, Mimarlar Odası ve diğer kamu kuruluşlarının desteği ile çok kısa bir zamanda Van şehir merkezinin kuzeydoğusunda yer alan Yalım Erez Mahallesi'nde yeni bir yerleşme alanı gerçekleştirilmiştir. Böylece, 258 aileye geçici konut ve bu amaçla eğitim ve sosyal tesislerin yapılması tamamlanmıştır (Mimarlar Odası, 1996, s. 248-270).

Şekil 22: Yalım Erez Mahallesi Mevzi İmar Planı (Van Mimarlar Odası Arşivi)

Van'da son 60 yıl içinde hızlı bir dönüşüm yaşanmış olması, bu süreç içinde Van'ın gayrimenkul ve rant odaklı büyüme içerisinde olması, yapı stokunun büyük bölümünün depreme karşı mukavemet gösterecek sağlamlıkta olmaması gibi nedenler ile Van için dönüşüm kavramının yoğun olarak tartışılması kaçınılmaz olmuştur. Kent ulaşımını sağlayan yollar daraltılmış, kentin sosyal aktivitesini sağlayan otoparklar, yeşil alanlar, parklar minimize edilmiş ya da tamamen ortadan kaldırılmıştır. Ranta ve haksız kazançla yönelik konut alanları veya ticaret odaklı binalara izin verilmiştir (Mimarlar Odası, 1996, s. 7).

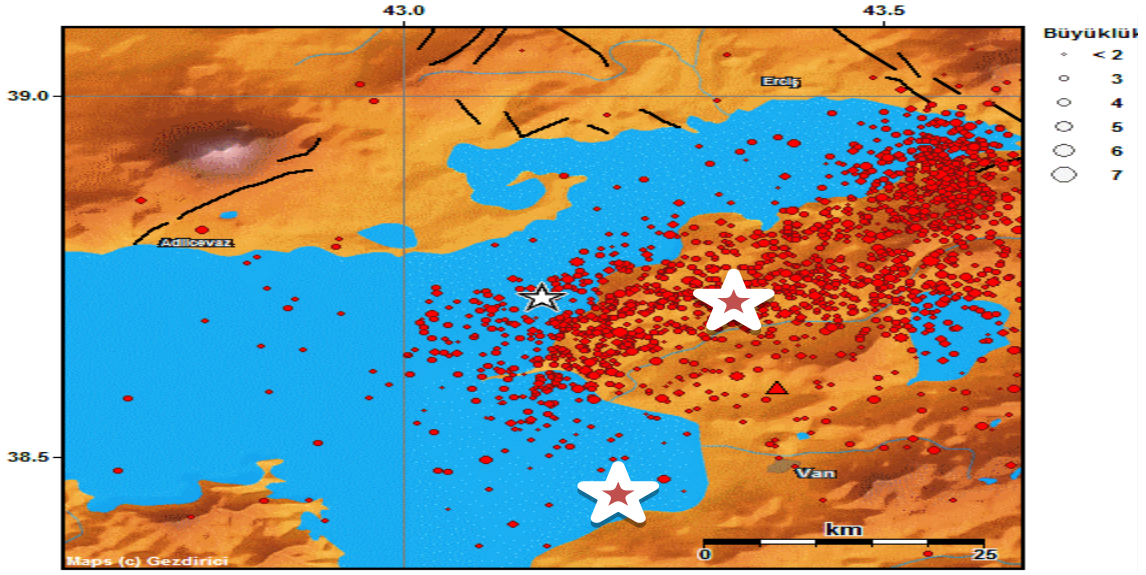
Van kentindeki tüm bu sıkıntıların yanı sıra Van Belediyesi'nin 3194 sayılı İmar Kanunu'nun 18. maddesi kentin merkezinde %90 yapılaşmanın tamamlandığı bölgelerde uygulanmıştır. Bu uygulamanın sonucunda tüm arsaların hiç tanımadığı farklı mahallelerdeki arsalar ve çeşitli kamu kuruluşlara (Okul, Cami, Park Alanları vb.) ortak etmesi Van'ın imar sorununu içinden çıkılmaz bir hale almasına neden olmuştur. Böylece yerel mimari ile ilgisi olmayan kimliksiz ve niteliksiz bir mimarinin oluşmasına neden olmuştur.

Van'da son 40 yıl içinde hızlı bir dönüşüm yaşanmış olması, bu süreç içinde Van'ın gayrimenkul ve rant odaklı büyüme içerisinde olması, yapı stokunun büyük bölümünün depreme karşı mukavemet gösterecek sağlamlıkta olmaması gibi nedenler ile Van için dönüşüm kavramının yoğun olarak tartışılması kaçınılmaz olmuştur. Kentin ulaşımını sağlayan yollar daraltılmış veya kaldırılmış, kentin sosyal aktivitesini sağlayan otoparklar, yeşil alanlar, parklar minimize edilerek ya da tamamen ortadan kaldırılmıştır. Ranta ve haksız kazançla yönelik konut alanları veya ticaret odaklı binalara izin verilmiştir.

1.4 . 2011 Yılı ve Sonrası Günümüz Van Şehri

Van da 23.10.2011 tarihinde oluşan 7,2 büyüklüğündeki depremin olumsuz etkisi özellikle Van merkez, 12 köy ile Erciş İlçesi'nde görülmüştür. Bu depremden Van şehir merkezi en az hasarla etkilenmiştir. Ancak 09.11.2011 tarihinde oluşan ikinci 5,6 büyüklüğündeki depremin ise birinci depremin aksine Van şehir merkezinde olumsuz etkisi oldukça şiddetli olmuştur (Şekil 23), (Bekiroğlu, Subaşı, Öztürk, YeğİN, 2012, s. 79-105).

Şekil 23: Van Depremi Haritası (Van Valilik Arşivi, 2011)

İkinci deprem ile son 30 yıl içerisinde şehir merkezinde inşa edilen yüksek katlı betonarme yapıların %70'ı ciddi zarar görerek yıkılmıştır (Öztürk, Bekiroğlu, 2013, s. 223). Van kentinin son 70 yıllık kent kamu mimari kimliğinde önemli yer tutan yapılarından; Kız Meslek Lisesi, 1946 tarihli Atatürk Lisesi, Belediye Binası, Devlet Hastanesi, Ticaret Lisesi, 1950 tarihli Endüstri Meslek Lisesi, Karayolları Bölge Müdürlüğü, DSİ Bölge Müdürlüğü, Emniyet Müdürlüğü, Defterdarlık Binası, Müze, Askeri Binalar vb. çok sayıda kamu yapılarının tamamı ağır hasarlı olarak etkilenmiş ve tümü yıkılmıştır (Şekil 23-27).

Şekil 24: 1946 Tarihli Atatürk Lisesi Görünüşü (Ş. Öztürk)

Şekil 25: 1955 Tarihli Kız Meslek Lisesi Görünüşü (Ş. Öztürk)

Tablo 1. Van İli Kamu Kurum ve Kuruluşlarının Kesin Hasar Tespit Tablosu (Van Valilik Arşivi)

YER	HASAR DURUMU				DİĞER
	AĞIR HASARLI	ORTA HASARLI	AZ HASARLI	HASARSIZ	
VAN VE ERCİŞ	48	99	152	87	9
Y.Y.Ü		23	10		
EDREMİT		1	4	4	
GEVAŞ			14	4	
GÜRPINAR		2	11	7	1
MURADIYE			10	11	
ÇALDIRAN		5	11	4	
ÖZALP	2	3	9	6	
SARAY	5	2	9	3	1
TOPLAM	55	135	230	126	11
GENEL TOPLAM					557

Ayrıca tescilli kültür varlıklarından Beylerbeyi Türbesi (1850) ve Mustafa Dilaver Evi (1900) tamamen Hüsrev Paşa Camii (1567), Kaya Çelebi Camii (1690), Saray Kapı ve Ulu Cami Minaresi (1200) gibi tarihi yapıları ise kısmen zarar görmüştür. Van şehir merkezi, köyler ve ilçelerde TOKİ'nin inşa ettiği konut ve diğer kamu yapılar birinci ve ikinci depremlerde hasarsız veya az hasarlı olarak çıkmıştır (Tablo 1-3).

Tablo 2. Van Merkez Mahalleleri Kesin Hasar Tespit Tablosu (Van Valilik Arşivi)

	Yıkık-Ağır Hasar	Oran %	Orta Hasar	Oran %	Az Hasar	Oran %	Hasarsız	Oran %	Toplam
BİNA	12236	27,64	3244	7,33	15510	35,04	13277	29,99	44267
KONUT	13520	19,96	9308	13,74	25920	38,27	18990	28,03	67738
İŞYERİ	1256	11,04	2287	20,10	4993	43,88	2842	24,98	11378
AHIR	1282	56,48	102	4,49	594	25,17	292	12,86	2270

Tablo 3. Van İli Genelinde Kesin Hasar Tespit Sonuçları (Van Valilik Arşivi)

		VAN	VAN KÖYLERİ	ERCİŞ	ERCİŞ KÖYLERİ	DİĞER İLÇELER	TOPLAM
HASAR TESPİT YAPILAN	BİNA	44267	16662	17460	15101	9978	103478
	KONUT	67738	10890	19608	9883	3590	111709
	İŞYERİ	11378	159	3181	120	66	14904
	AHIR	2270	6321	2752	5302	616	17261
YIKIK-AĞIR HASARLI	BİNA	12236	9894	5520	4657	709	33016
	KONUT	13520	6090	5158	3287	477	28532
	İŞYERİ	1256	84	1089	8	3	2440
	AHIR	1282	3923	1419	1380	250	8254
ORTA HASARLI	BİNA	3244	412	741	316	42	4755
	KONUT	9308	294	1428	229	58	11317
	İŞYERİ	2287	6	451	1	3	2748
	AHIR	102	142	59	83	0	386
AZ HASARLI	BİNA	15510	4577	6883	7000	1575	35545
	KONUT	25920	3210	8064	4750	1463	43407
	İŞYERİ	4993	40	1186	53	35	6307
	AHIR	594	1626	801	2302	237	5560
HASARSIZ	BİNA	13277	1779	4316	3128	7662	30162
	KONUT	18990	1296	4958	1617	1592	28453
	İŞYERİ	2842	29	455	58	25	3409
	AHIR	292	630	473	1537	129	3061

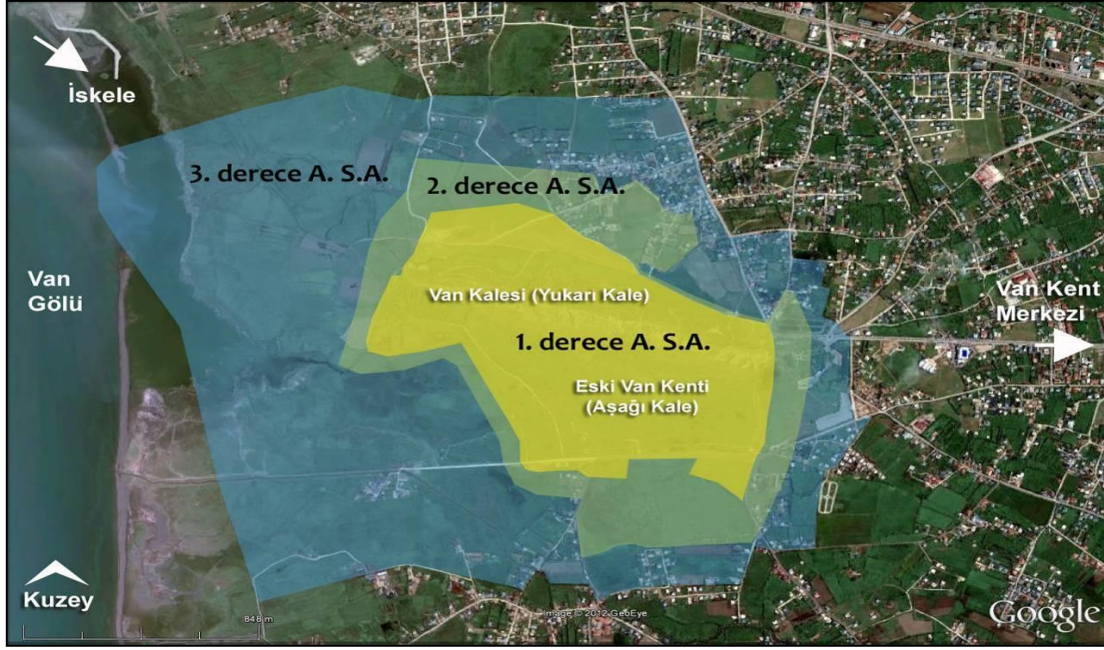

Şekil 26: Depremden Yıkılan İş Yeri Görünüşü (Ş. Öztürk)

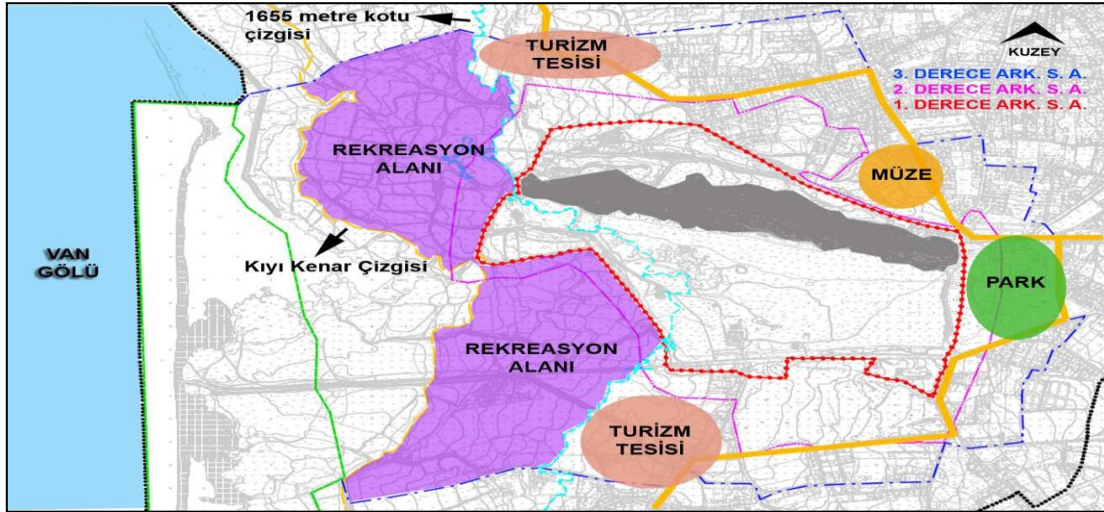
Şekil 27: Ali Paşa Mahallesi Kavşak Görünüşü (Ş. Öztürk)

Şekil 28: Van Merkez Koruma Amaçlı İmar Planı (Van K.V.K.K. Arşivi)

Depremın sosyal yaşam üzerindeki olumsuz etkisi özellikle Van şehir merkezinde orta ve üzeri gelir grubunda ve kamu üzerinde daha belirgin gözlemlenmektedir. Fakir ve yoksul halkın kullandığı evlerin iki üç katlı yapılar olduğundan depremden en az etkilenen kesimi oluşturmaktadır. Kentsel yaşamda ve aktivitelerinde donatı ve alt yapı eksikliğinin öncelikle giderilerek planlama kararlarının bu sorunları dikkate alarak yeniden değerlendirilmesi kentte eksik olan sosyal aktivitelerin (ulaşım, yeşil alan, meydan vb.) ve kentsel mekânların da yeniden ve yeterli düzeyde oluşması için fırsat sunmaktadır (Şekil 28-32).

Şekil 29: Van Merkez Koruma Amaçlı İmar Planı (Van K.V.K.K. Arşivi)

İl Özel İdaresi Yüzüncü Yıl Üniversitesi Zeve Yerleşkesi'nin kuzeyinde Erciş Yolu üzerine, XVII. DSİ Bölge Müdürlüğü ve Karayolları IX. Bölge Müdürlüğü Edremit İlçesi'nin batısına, şehir merkezinde yer alan tüm askeri alanlar Edremit ilçesinin güneyindeki maliye arazisine, Belediye Hizmet Binası Karşıyaka Mahallesi'ne taşınması bu çerçevede planlanmıştır.

İmar Planı yeniden yapılmıştır. Çevre ve Orman Bakanlığı tarafından 2010 yılında hazırlanan 1/100.000 ölçekli Çevre Düzeni Planları tamamıyla sanal ortamda hazırladığı ve alan taraması yapılmadığı için Mimarlar Odası Van Şubesi tarafından projenin reddi için 25.06.2011 tarihinde Danıştay'da dava açılmıştır. Mahkeme sonucunu beklemeden Van depremi sonrasında oluşan yapılaşma gelişmeleri de dikkate alınarak yeniden ilgili bakanlıkça revize edilmesi zorunluluk arz etmektedir.

Van metropolü sürekli büyüyerek ve özellikle yurt içi ve yurt dışı göçlerle nüfus artışı sağlayarak Türkiye ortalamasının üzerindedir. Bu bağlamda Van'da mevcut yoğun yaya ve araç ulaşım ağına çözüm bulmak amacıyla 2011 yılında başlatılan 41 km. uzunluğundaki Van Çevre Yolu ile Edremit Çevre Yolu çalışmaları ise devam etmektedir.

2. SONUÇ

Van İli konumu ve stratejik yapısından dolayı Urartulardan günümüze kadar birçok medeniyet tarafından kullanılmıştır. Her uygarlık taşıdığı kültürel, ekonomik ve siyasi yapısına uygun her türden mimari yapılar ile Eski Van Şehri merkez olmak üzere birer tapu niteliğinde mimari yapılar inşa etmişlerdir. Urartulardan Osmanlı Devleti'ne kadar yerleşimin merkezi olan tarihi Van Kalesi ve Eski Van Şehri olmuştur.

Son yüz yıllık perspektifte Van kenti imar planlama çalışmaları adlı araştırma ile 1915-2021 yılları arasında oluşan bazı zorunlu gelişmelere (savaş, göç, güvenlik, deprem ve diğer doğal olaylar) bağlı olarak mekânsal değişim süreçlerinin tespiti yapılarak, oluşan değişim kronolojik olarak incelenmiştir.

Yüzyıllık süreç içerisinde sürekli gelişerek büyüyen Van şehir merkezi 2012 yılında Büyükşehir Belediyesi olması ile birlikte daha önce hazırlanan İmar Planları daha büyük makro ölçekte değerlendirilerek yeni bilimsel veriler ile değerlendirilerek kullanılması zorunlulukları ortaya çıkmıştır. Bunlar;

1. Van İli ve çevresi son yıllardaki kentsel büyüme verileri dikkate alındığında özellikle altyapı sorunlarının çözmek sadece yerel yönetimlerin maddi ve teknik kaynakları kullanılarak çözülebilecek nitelikte olmadığı bir gerçektir. Su, ulaşım, kanalizasyon vb. alt yapı gibi kronikleşen sorunların merkezi hükümet ve yerel yönetim ile birlikte değerlendirilerek depremin etkisi de dikkate alınarak bütüncül bir bakış açısı ile yeniden planlanması yapılmalıdır. Kentsel dönüşümün yeni bir anlayış içinde gerçekleşmesini sağlamak için kentin iyi bir *stratejik plana* ihtiyacı bulunmaktadır. Kentsel dönüşümün bir bütünlük içinde ele alınması için, ulusal, kent ve mahalle ölçeğinde birbirleri ile ilişkili stratejik planların hazırlanması gerekmektedir. Deprem odaklı dönüşüm projesinin şehir planı ile uyumlu bir yaklaşımla oluşturulması; bu suretle, projelerin şehir bütününe yönelik hedeflerle eşgüdümlü olması ve şehrin diğer parçaları ile ilişkisinin kurulması sağlanmalıdır. Bu anlamda, stratejik planlama politikaları içinde kentsel dönüşümün en önemli eylem alanlarından biri olan yeniden yerleştirme politikalarının oluşturulması kaçınılmazdır.
2. Kapalı havza konumda olan Van Gölü'ne kıyısı olan Van Merkez olmak üzere, altı ilçe olmak üzere Bitlis İli'ne bağlı üç ilçe ile çevrelenmektedir. Bakanlar kurulu kararı ile 1995 yılında belirlenen Van Gölü'nün kodununun 1655 olarak belirlenmesi ardından geçen 22 yıl sonra hiçbir bilimsel gereklilik olmadan tekrar 20.02.2017 yılında alınan bakanlar kurulu kararı ile yeniden 1653'e indirilmesi dikkat çekicidir.

Van Gölü'nün belli aralıklar ile su kodunun olağandışı yükselmeleri sonucu kıyısı olan Van merkez ve 10 ilçeyi tehdit etmektedir. Ayrıca göl içerisinde yer alan dört ada ve adalar üzerindeki taşınmaz kültür ve tabiat varlıklarının korunması ve turizmde kullanması önem arz etmektedir. Van Gölü taşıdığı tüm özellikler dikkate alındığında nev-i münhasır özelliklere sahip olması, göl ve çevresindeki endemik bitki örtüsü farklı fauna ve flora için sahip olması, mevcut imar, kıyı, kültür ve tabiat varlıkları, çevre, deniz ulaşımı vb. kanunların yetersizliğinden dolayı Havza ölçeğinde "Van Gölü Havzası Koruma Kanunu" hazırlanması zorunluluk arz etmektedir.

3. Van merkez yerleşim alanının içinden doğudan Van Gölü'ne akan Akköprü, Kurubaş ve Kirman Derelerinin, taşkın sınırları içinde ve şehrin diğer mahallerinde göçle oluşan gecekondu boşaltılarak yeniden rehabilite edilmesi gerekmektedir. Bu amaçla Valilik, Meslek Odaları, Belediye ve diğer kamu kuruluşları ile ortak bir çalışma yapılmalıdır. Bu alandaki halkın şehre yakın köy ve bölgelerde yeni yerleşim alanları oluşturularak halkın nitelikli tarım ve hayvancılık çalışmalarıyla desteklenmelidir. Şehirlerin canlandırılması için gerekli politika ve programlar, yasal süreçlerle de desteklenmelidir. Şehir yenileme politikaları geniş kapsamlı *şehirsel politikalar* içerisinde ele alınmalıdır. Bu kapsamda şehir merkezinde yıkılan ve taşınan tüm kamu kurum ve kuruluşlarının alanlarına rant amaçlı yapı kütleleri yerine, şehrin öncelikli ihtiyacı olan sosyal aktivite birimlerine dönüştürülmelidir.
4. Van metropolü kentsel ve konut alanlarına yönelik ciddi sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Bunlar depremlerin etkileri, yasadışı yerleşimler, plansız yapılaşma ve yapı mirasının tahrip edilmesi şeklinde özetlenebilir. TOKİ'nin inşa ettiği konut ve kamu yapıları yaşanan depremden emniyet açısından başarılı olmuştur. Ancak yapıların form ve işlevleri bakımından tek tip, yöre ve malzeme farkı gözetmeden her bölgeye aynı binaları inşa edilmesinin doğru bir tasarım yaklaşımı olmadığı da bir gerçektir. Bu amaçla yerel değerlerin ön planda tutulduğu bir planlanmanın yapılması esastır. Aksi takdirde yerel mimarı kimliğin kaybolduğu kimliksiz bir mimarinin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Ayrıca TOKİ konutları ekonomik kaygılar ön planda tutulduğu için toplumdaki sınıf ayrımının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu durum bölgenin sosyal yapısının tahrip ederek halkın sınıf ayrımına neden olmaktadır.
5. Yeni planlanan Van şehrindeki mevcut kara ulaşımı ilerdeki ihtiyaca cevap veremeyeceğinden alternatif ulaşım olarak ulaşımı sağlanmalıdır. Bu amaçla, Edremit, İskele, Fidanlık, Kampus kent içi göl iskeleleri kurulmalıdır. Ayrıca hafif raylı sistem güzergâhları belirlenerek Van şehir merkezi merkez olmak üzere Edremit, İskele, Kampus hattı fizibilite çalışmalarına hemen başlanmalıdır. Van Gölü ile şehir merkezi arasında kalan sahil bandı Kalecik ve Edremit arası 1653 Afet kodu dikkate alınarak yeniden rehabilite edilerek, daha çok rekreasyon alanı ve günübirlik tesisler, yürüyüş yolları, spor tesisleri vb. amaçlı çalışmalara için yeniden planlanmalıdır. Kentin önemli bir ihtiyacı olan yeşil alan ve sosyal alanlara oluşturularak Van halkının Van Gölü'nden maksimum faydalanması sağlanmalıdır. Bu alan içerisinde yer alan Doğal ve Kültürel Sit Alanları 2863 sayılı yasa kapsamında değerlendirilmelidir.

Sonuç olarak, kentsel dönüşüm çalışmalarının plan hazırlığından uygulamaya kadar her projenin halk katılımı ile inşa edilmesi gereklidir. Halk katılımının sağlanması, kentsel dönüşümde ekonomik ve fiziksel yarar yanında '*kamu yararı*' ve '*sosyal yarar*' kavramlarını da planlama süreci içinde *stratejik bir amaç* haline getirecektir.

Van kentinde bir asırlık süreç içerisinde yaşadığı tüm olumsuzluklara rağmen, coğrafik ve stratejik yapısından dolayı, bugünü dünden yarının ise bugünde daha iyi olacağı kanaatindeyiz.

Kaynaklar

Akşener, H. S. (1996). *Van'dan Vaniköy'e*. İstanbul: Mapsan.

Akşener, H. S. (2010). *Van'dan Vaniköy'e 2*, İstanbul: Gökyüzü.

Bekiroğlu, M. S., Subaşı, Y., Öztürk, Ş., YeğİN, M. (2012). *Mimarlık Açısından 2011 Van Depremleri*. Yüzüncü Yıl Üniversitesi 23 Ekim ve 9 Kasım 2011 Van Depremleri Raporu 2011, s. 79-105.

Brant, J. (1840). *Notes of a Journey through a Part of Kurdistan X*. JR. AS., London

Evliya Ç. (1993). *Seyahatname C. III-IV.*, İstanbul:Üç Dal.

Gümüş, E. (2020). *1990-2018 Yılları Arasında Van İskele Mahallesi'nin Yapısal Değişimi ve Afet Konutlarının İncelenmesi*, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Fen Bilimler Enstitüsü, İnşaat Mühendisliği Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Günel, F. M. (1993). *Eski Van Kent Dokusu Üzerine Bir Deneme*. Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Hovannisian, R. (2016). *G. Tarihi Kentler ve Ermeniler VAN*. İstanbul: Aras.

Jurbert, P. A. (1821). *Voyage en Armenie 1805-1806*, Paris.

Kal'a-i Seng-i Van, Topkapı Sarayı Arşivi, E. 9487.

Karafekioğlu, S. R. (1939). *Güneydoğu I. Genel Müfettişlik Bölgesi*. Ankara, 275.

Kazım Karabekir Paşa, (2009). *Hayatım*. İstanbul: Yapı Kredi.

Kevorkiam, R. H., Paboudjran, P. B. (1913). *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*. İstanbul: Aras.

Köker, O. (2005). *100 Yıl Önce Türkiye'de Ermeniler*, İstanbul: Bir Zamanlar.

Kömürcüoğlu, A. (1945). *Van Şehir Planı Raporu, Arkitekt Dergisi*, III, s. 27-29.

Layard, A. H. (1853). *Nineveh and Babylon*, John Murray, London.

Lynch, H., Finnis, B. (1901). *Armenia Travels and Studies II*. New York and Longmans, London

Öztürk, Ş. (1996). *Tarihi Van Evleri, İş Bankası Kültür ve Sanat Dergisi*, S. 32, 1996, s. 61-63.

Öztürk, Ş. (2001). *Eski Van Şehir Surları, Mimarlık İç Mimarlık ve Görsel Sanatlar Dergisi*, S.102, s. 32-34.

Öztürk, Ş. (2002). *Van Gölü Havzası Ortaçağ ve Sonrası Su Mimarisi*. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Öztürk, Ş., (2004). *Mimarlık ve Kent, Turkuaz: Denizin Coğrafyasında Van Eski Van: Şehri*, Mimarlık Dergisi, S. 317, s. 52-54.

Öztürk, Ş. (2005). 1930 Yılına Kadar Van Kenti ve Mimarlık, *UIA Uluslararası XXVIII. Mimarlar Konferansı*, İstanbul, s. 99-102.

Öztürk, Ş. (2005). *UIA TMMOB Mimarlar Odası Diyarbakır-Mardin Bildirgesi*. Van Kenti ve Mimarlık, Ankara, s. 28.

Öztürk, Ş., Yeğin, M. (2012). *Deprem Odaklı Dönüşüm Projelerinin Van Kenti Üzerindeki Etkileri*. 24. Uluslararası Yapı ve Yaşam Kongresi Dönüşüm: Yaşama ve Mekâna Etkileri, (05-07 Nisan 2012 Bursa), TMMOB Bursa Mimarlar Odası, s. 235-246.

Öztürk, Ş., Bekiroğlu, M. S., (2013). *International Van Earthquake Symposium*, (23-27 Ekim 2013), Effectson Structures of 2011 earthquakein Van, s.223

Öztürk, Ş. (2015). *Van Yerel Mimarisi (Van Kalesi-Eski ve Günümüz Van Şehri)*. Yıldız Teknik Üniversitesi / Yüzüncü Yıl Üniversitesi Ortak Öğrenci Çalışması, İstanbul, s. 25-33.

Öztürk, Ş. (2018). *Geleneksel Van Evleri C. I,II*. Kayseri: Ormat Matbaası.

Pehlivanlı, H. (1997). *Rus Generali Mayewski'nin Doğu Anadolu Raporu*. Van Belediye Başkanlığı Yayın No: 4, İstanbul.

Schultz, E. F. (1840). *Memories Sur de lac de Van et ses Environs*. JA, 3. seri, 141

Shaw, S. J., Shaw, E. K. (1997). *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey I.*, New York: Cambridge University Press.

Süleyman Sabri Paşa (1960). *Van Tarihi ve Kürtler Hakkında Tettebbulalar*. Ankara: Kültür Sanat.

Texier, C. (1852). *Description de l' Arménie la Perse et la Mésopotamie II*. French View all editions and formats, Paris.

TMMOB Mimarlar Odası (1996). *Van 'da Kent ve İmar Sorunları*. Mimarlar Odası Yayınları, Ankara.

TMMOB Mimarlar Odası (1998). *Van Dosyası*, Mimarlar Odası Yayınları, Ankara.

Van Vilayet Salnamesi 1315, (1995). Van Belediye Başkanlığı, Çev. (Allahverdi, Salih, Güven, Osman) Ankara.